

بررسی قابلیت‌ها و ظرفیت‌های توسعه کارآفرینی در نواحی روستایی (مورد مطالعه: روستاهای بخش خورش رستم شهرستان خلخال)

بهرام ایمانی^{۱*}، احمد عظیمی^۲

۱- دانشیار گروه برنامه‌ریزی شهری و روستایی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد گروه برنامه‌ریزی شهری و روستایی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

DOI: [10.22077/vssd.2022.4953.1061](https://doi.org/10.22077/vssd.2022.4953.1061)

چکیده

کارآفرینی روستایی راهکاری جدید در نظریه‌های توسعه برای توانمندسازی و ظرفیت‌سازی در مناطق روستایی در راستای دستیابی به توسعه پایدار است و به‌عنوان یک راهبرد نو در توسعه مناطق روستایی به علت ماهیت اشتغال‌زایی بالا می‌تواند برای روستائیان اشتغال مولد و دائم و برای بیکاران فصلی اشتغال موقت ایجاد کند. با توجه به اهمیت موضوع، پژوهش حاضر باهدف بررسی قابلیت‌ها و ظرفیت‌های توسعه کارآفرینی در نواحی روستایی بخش خورش رستم شهرستان خلخال انجام یافت. این پژوهش به لحاظ هدف کاربردی و بر اساس ماهیت توصیفی-تحلیل است و به لحاظ نحوه جمع‌آوری اطلاعات پیمایشی می‌باشد. جامعه آماری این پژوهش کلیه خانوارهای ساکن در روستاهای بخش خورش رستم شهرستان خلخال به تعداد ۳۸۰۸ خانوار بوده است. حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران به تعداد ۳۱۳ نفر محاسبه و با روش طبقه‌ای چندمرحله‌ای از میان جامعه مورد مطالعه انتخاب شده است. داده‌ها با استفاده از پرسشنامه قابلیت‌های توسعه کارآفرینی شامل چهار مؤلفه فردی، اقتصادی، اجتماعی و زیرساختی، جمع‌آوری گردید. روایی صوری پرسشنامه توسط پانل متخصصین و اساتید مورد بررسی و تأیید قرار گرفت. جهت تعیین میزان پایایی تعداد ۳۰ پرسشنامه در منطقه توزیع شد و میزان پایایی آن با استفاده از آلفای کرونباخ ۰/۸۵ برآورد گردید. نتایج آزمون t تک نمونه‌ای نشان داد مؤلفه فردی و زیرساختی در روستاهای مورد بررسی وضعیت نسبتاً مناسبی در توسعه کارآفرینی داشته است؛ با این وجود، مؤلفه‌های اقتصادی و اجتماعی از وضعیت مناسبی در این روستاها برخوردار نبوده است. همچنین نتایج ضریب همبستگی نشان داد بیشترین همبستگی بین ویژگی‌های فردی سطح تحصیلات و درآمد با ظرفیت‌های کارآفرینی بوده است.

تاریخ دریافت:

۴ مهر ۱۴۰۰

تاریخ پذیرش:

۸ بهمن ۱۴۰۰

صفحات: ۱۶-۱

کلید واژگان:

کارآفرینی روستایی،

ابعاد ظرفیتی

کارآفرینی، توسعه

روستایی، توسعه

پایدار، بخش خورش

رستم.

۱- مقدمه

ظهور و توسعه کارآفرینی روستایی، یک پدیده وابسته به متغیرهای اجتماعی، اقتصادی و روانشناختی است که اغلب به عنوان شرایط حمایت کننده برای توسعه کسب و کارهای روستایی مطرح است (Dc, 2008). تعاریف اولیه از کارآفرینی، آن را اصطلاحی اقتصادی می‌دانست که فرآیند تحمل خطر خرید با قیمت‌های خاص و فروش با قیمت‌های نامعلوم را توصیف می‌نمود، ولی مفسران بعدی مفهوم آن را ارتقا دادند و عوامل تولید را به آن اضافه نمودند و به دنبال آن محققین دیگر مفهوم نوآوری را به آن اضافه نمودند که در فرآیند، بازار، محصول و فاکتور کاربرد دارد (Nwankwo and et al, 2017). امروزه نظریه‌های کارآفرینی به مفاهیم جدیدی گسترش یافته‌اند و در آن کارآفرینی علاوه بر پتانسیل اقتصادی آن، برای رفاه روانی و غیر اقتصادی مورد توجه قرار می‌گیرد که افراد می‌توانند از طریق توانایی‌های خود به آن دست پیدا کنند (رضائی مقدم و معصومی، ۱۳۹۷: ۸۶). در رویکرد کارآفرینی روستایی، کارآفرینان باید به عنوان عامل محرک اقتصادی به وسیله سیاستگذاران، حکومت‌های محلی و ملی، بخش خصوصی و سازمان‌های مردم نهاد و مؤسسه‌های مختلف توسعه که به نوعی با جامعه روستایی و فعالیت‌های اقتصادی آن در ارتباط هستند به کار گرفته شود (احمدی و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۴). بنابراین کارآفرینی روستایی مبتنی بر تحریک استعداد محلی کارآفرین روستائیان و رشد شرکت‌های بومی است و وجود فرصت را در مناطق روستایی تشخیص می‌دهد و ترکیبی منحصر به فرد از منابع را در داخل و یا خارج از کشاورزی تسریع می‌کند (Ellis, 2003: 570). کارآفرین روستایی یکی از ورودی‌های مهم در توسعه اقتصادی یک کشور و مناطق داخل کشور است (Wiggins, 2019) و به دنبال شناسایی فرصت‌های جدید، نوآوری و خلاقیت در کاربری زمین، نوآوری و خلاقیت در فعالیت‌های کشاورزی و غیر کشاورزی و استفاده متنوع و بهینه و نوآورانه از منابع روستایی در جهت کسب سود بیشتر است (ریاحی و روشنعلی، ۱۳۹۸: ۸۵). کارآفرینی روستایی برای شکل‌گیری تحت تأثیر نیروهای بیرونی و درونی است که هر یک به ایجاد چالش‌هایی در جامعه روستایی امروز منجر می‌شود. این محیط‌ها بر حسب منابع و فرصت‌های موجود، هدایت‌کننده اهداف توسعه هستند. در راستای این فرایندها و با در نظر گرفتن این دو محیط، یک پیوند ارگانیکی میان اهداف توسعه روستایی و توسعه کارآفرینی در این مناطق برقرار می‌شود تا از ترکیب مناسب این عوامل، رفتارهای کارآفرینی در جوامع روستایی در راستای توسعه اقتصادی شکل گیرد (احمدی و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۵۸). مؤسسه‌های توسعه، کارآفرینی روستایی را قابلیت برای ایجاد فرصت‌های شغلی تلقی می‌کنند، سیاست‌مداران کارآفرینی را به عنوان راه‌حلی مهم برای پیشگیری از آشفتگی روستا می‌شناسند و کشاورزان نیز کارآفرینی را ابزاری برای بهبود درآمدهای کشاورزی در نظر می‌گیرند (یاسوری و نوروزی نژاد، ۱۴۰۰: ۲۵). داس معتقد است توسعه کارآفرینی روستایی از طریق توسعه متوازن منطقه‌ای، اشتغال عمومی، بهبود استانداردهای زندگی و افزایش درآمد سرانه، منجر به خودتکایی ملی و توزیع متناسب قدرت و توسعه اقتصادی می‌گردد (Das, 2014). از دیدگاه او، شناسایی فرصت‌ها عنصر اصلی کارآفرینی است و فرد کارآفرین سریع‌تر از دیگران فرصت‌های کسب و کار را شناسایی می‌کند (فراهانی و الوندی، ۱۳۹۹: ۱۰۸). به زعم عده‌ای دیگر از نویسندگان، سه مؤلفه مؤثر در کارآفرینی شامل، الف: نیرویی است که سایر منابع را به یک تقاضای بی پاسخ بسیج می‌کند، ب: توانایی ایجاد و خلق چیزی از هیچ و ج: فرآیند خلق ارزش به وسیله امتزاج مجموعه واحدی از منابع در راستای بهره‌گیری از یک فرصت است (رضایی و همکاران، ۱۳۹۹: ۷۲). از دیدگاه

عده‌ای دیگر از محققین، کارآفرینی روستایی می‌تواند به عنوان یک سازمان جدید تعریف شود که از طریق به خدمت گرفتن و ایجاد یک بازار جدید و همچنین با بهره‌گیری از تکنولوژی‌های جدید، یک محصول جدید و تولید جدید را در محیط روستا معرفی نماید (احمد و همکاران، ۲۰۱۲: ۳).

مدت‌های مدیدی نیز توسعه روستایی معادل توسعه کشاورزی بود اما در مواقع بحران‌هایی مانند خشکسالی و کم‌آبی و بیکاری فصلی مردم روستا با مشکلات بسیاری مواجه می‌شوند (رضایی مقدم و معصومی، ۱۳۹۷: ۱۰۱). با توجه به اهمیت اشتغال و نیروی انسانی در توسعه اقتصادی با تکیه بر کاهش بیکاری، اشتغال‌زایی در بخش کشاورزی نیز دارای جایگاهی ویژه است. به همین دلیل، اتخاذ راهبرد اشتغال برای روستائیان با حمایت سیاست عمومی بر مبنای راهیابی سرمایه‌گذاری، اشتغال و خدمات به مناطق روستایی در برابر راهبرد اجبار مردم به انتخاب مهاجرت‌های اغلب ناخواسته از ضروریات توسعه روستایی محسوب می‌گردد (احمدی و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۳۹). تضمین و تداوم حیات و بقای روستاها نیازمند یافتن راه‌حل‌ها و روش‌های جدید مقابله با مشکلات هستند که به نوآوری، ابداع، فرایندها و روش‌های جدید بستگی زیادی دارد؛ بنابراین توسعه روستایی در مقایسه با گذشته، پیوند گسترده‌ای با مفهوم کارآفرینی دارد (عزیزیان و همکاران، ۱۳۹۱: ۴)؛ زیرا این امر بر ایجاد اشتغال برای قشر عظیم روستائیان گامی در راستای توسعه روستایی محسوب می‌شود (Mayer and et al, 2019: 566). می‌توان گفت کارآفرینی یک فرایند پویا است که سبب تغییر در بینش و تحول و خلاقیت می‌گردد. این فرایند نیازمند ایجاد انرژی و انگیزه در مردم جهت پیاده‌سازی چشم‌اندازهای جدید و راه‌حل‌های عملی دارد و دربرگیرنده مجموعه‌ای از اقدامات در جهت شناسایی و ارزیابی فرصت‌ها، تعاریف کسب و کار، شناخت و پذیرش منابع است (جماعتی گشتی و همکاران، ۱۴۰۰: ۳۴). این مفهوم در دهه‌های اخیر به یک کاتالیزور برای توسعه محسوب می‌گردد و به عامل کلیدی در دستیابی به رشد اقتصادی، اشتغال‌زایی و افزایش بهره‌وری تبدیل شده است (Lopez and et al, 2019).

جایگاه ایران در حوزه کارآفرینی با توجه به ظرفیت‌های موجود چندان مطلوب نیست و کمتر به ظرفیت‌ها و نارسای این بخش و تحول آن توجه شده است. علاوه بر این نابرابری بین شهر و روستا و نابرابری در تمرکز سرمایه و ثروت، منجر به محدودیت شکل‌گیری سرمایه در نواحی روستایی و عدم تجهیز منابع و سرمایه‌گذاری در نقاط روستایی و شکاف بیشتر بین شهر و روستا شده است (امیدپور و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۲). در شرایط کنونی کشور ایران، علی‌رغم آنکه ۲۵/۹ درصد از جمعیت کشور در نواحی روستایی ساکن هستند، در مقایسه با جمعیت شهرنشین، با محرومیت گسترده‌تری در برخورداری از مواهب توسعه، روبرو هستند و مشکلات کلان مورد بحث نمود عینی‌تری دارد. این در حالی است که نقش‌آفرینی گسترده روستائیان در فرآیندهای اقتصادی و اجتماعی توسعه ملی و اثرگذاری آنها بر منابع محیطی و سرزمینی غیر قابل چشم‌پوشی است (رحمانی فضلی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۳۴).

مطالعات نشان می‌دهد در رابطه با کارآفرینی روستایی و اهمیت آن در سراسر جهان مطالعات متعددی صورت گرفته است. پژوهش حاضر با مبنای قرار دادن این مطالعات، اقدام به ارزیابی قابلیت‌ها در توسعه کارآفرینی در منطقه مورد مطالعه نموده است. با توجه به آنکه تاکنون پژوهشی در مبحث کارآفرینی در این منطقه مورد بررسی قرار نگرفته بود، انجام این پژوهش ضروری به نظر می‌رسید. در ادامه برخی از مطالعات انجام شده گردآوری شده است. از جمله این پژوهش‌ها، خاکزادیان

و رضائی (۱۴۰۰)، در پژوهشی به شناسایی و تحلیل عوامل مؤثر بر بازاریابی کارآفرینانه در تعاونی‌های کشاورزی استان مازندران پرداختند و به این نتیجه رسیدند، این عوامل شامل ۱۵ مؤلفه در سه قالب زمینه‌ای، علی و محیطی است و در این بین عوامل علی بیشترین تأثیر را بر بازاریابی کارآفرینانه دارد. فراهانی و الوندی (۱۳۹۹)، به تبیین چالش‌های کارآفرینی کسب و کارهای کوچک روستایی در شهرستان بیجار پرداختند. یافته‌های آنها بیانگر این موضوع است عوامل اقتصادی دارای بالاترین تأثیر در بین چالش‌ها بوده است؛ ولی چالش‌های فردی و اجتماعی دارای کمترین بار عاملی بوده است. محمدی تهری و همکاران، (۱۳۹۸) غربالگری فازی و ارزیابی موانع و مشکلات کارآفرینی روستایی ایران را مورد بررسی قرار دادند و به این نتیجه رسیدند، از بین موانع فردی، نهادی-سیاسی، اقتصادی، فرهنگی-اجتماعی و زیرساختی مورد بررسی، موانع اقتصادی دارای اهمیت بیشتری بودند. کشاورز (۱۳۹۷)، پیشران‌های توسعه کارآفرینی روستایی در ایران را با رویکرد فراتحلیل مورد بررسی قرار داد و مرور ساختاریافته مطالعات منتخب نشان داد که مهمترین سازه‌های که به پیش‌برد اهداف کارآفرینی روستایی کمک می‌کند شامل توانایی‌های کارآفرینانه، فرهنگ کارآفرینی، اصلاح یا تدوین قوانین حمایتی و دسترسی به سرمایه است. عوامل مؤثر بر توسعه کارآفرینی روستایی که توسط حسینی نیا و فلاحی (۱۳۹۶) مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج بررسی آنها نشان می‌دهد عوامل فردی، فرهنگی-اجتماعی، زیرساختی، طبیعی و بوم‌شناختی، قانونی، آموزشی، نهادی، سیاسی و اقتصادی از عوامل مهم بر توسعه کارآفرینی است. کارآفرینی کشاورزی و توسعه مناطق روستایی، (مورد مطالعه: دهستان رشتخوار) که توسط ایزدی و قنبری (۱۴۰۰) مورد بررسی قرار گرفته است، نتایج بررسی آنها نشان می‌دهد با افزایش عوامل مؤثر کارآفرینی در بخش کشاورزی در روستاهای دهستان رشتخوار، سطح توسعه روستایی در محدوده مورد مطالعه بهبود می‌یابد. بررسی و ارزیابی سواد مالی کارآفرینان روستایی شهرستان سمیرم استان اصفهان که توسط دری سده و توکلی (۱۴۰۰) مورد بررسی قرار گرفته است، نتایج بررسی آنها نشان می‌دهد یکی از توانایی‌هایی که می‌تواند موفقیت یک کارآفرین را تعیین کند، سواد مالی اوست و بالعکس یکی از بزرگترین موانع کارآفرینی نیز محدودیت مالی خواهد بود. شناسایی عوامل مؤثر بر توسعه کارآفرینی با بازیافت پسماندهای محصول برنج (مورد مطالعه: استان گیلان) که توسط وطنخواه کلورزی و همکاران (۱۴۰۰) مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج بررسی آنها نشان می‌دهد مرحله اول بین توسعه کارآفرینی در پسماند برنج به عنوان متغیر وابسته و مولفه‌های عملکرد مالی، عوامل فرهنگی-اجتماعی، ویژگی کسب و کار، عوامل زیرساختی و حمایتی، عوامل تولید و ویژگی‌های محصول، نوع آوری، ارتباطات و تعاملات اجتماعی، حفاظت، مدیریت پسماند رابطه مستقیم، مثبت و معناداری وجود دارد. در مراحل بعدی به ترتیب اولویت عوامل فرهنگی-اجتماعی، ارتباطات و تعاملات، نوع آوری، مدیریت پسماند، ویژگی کسب و کار و حفاظت رابطه غیرمستقیم با توسعه کارآفرینی پسماند برنج دارند.

صادق‌لو و همکاران (۱۳۹۶)، در پژوهشی که در رابطه با کارآفرینی روستایی انجام داد، به این نتیجه رسید که کارآفرینی روستایی، بر کارآفرینی در حال ظهور در مناطق روستایی ناظر است. امروزه، نیاز روبه‌رشدی به کارآفرینان روستایی برای ایجاد واحدهای صنعتی با فرصت‌های شغلی فراوان برای اهالی روستاها احساس می‌شود. بر همین اساس صاحب‌نظران و نهادهای توسعه، کارآفرینی روستایی را به‌عنوان مداخله‌ای راهبردی برای ارتقای توسعه روستایی و تسریع در روند آن می‌دانند.

لانگ و فینک^۱ (۲۰۱۸)، نقش سرمایه اجتماعی و سطوح آن در کارآفرینی اجتماعی روستا را مورد بررسی قرار دادند و یک چارچوب سیستماتیک کارآفرینی اجتماعی روستا را معرفی کردند و بینش‌های ارزشمندی را در مورد فعل و انفعال بین کارآفرینان اجتماعی روستایی و محیط مورد بررسی قرار دادند. مورگانانتم^۲ (۲۰۱۵)، در پژوهشی که با هدف بررسی محدودیت‌های کارآفرینی روستایی انجام دادند، دریافته‌اند چالش‌های پیش روی کارآفرینان روستایی شامل چهار گروه مالی، بازاریابی، مدیریتی، فناوریانه و آموزشی است. داس^۳ (۲۰۱۴)، نقش کارآفرینی روستایی در توسعه اقتصادی را مورد بررسی قرار داد و دریافت عواملی مانند توسعه متوازن منطقه‌ای، اشتغال عمومی، بهبود استانداردهای زندگی، افزایش درآمد سرانه، خوداتکایی ملی و توزیع متناسب قدرت اقتصادی، از مزایای و منافع توسعه کارآفرینی است. پاتل^۴ و همکاران (۲۰۱۳)، نیز موانع و مسائل توسعه کارآفرینی روستایی را مورد بررسی قرار دادند و به این نتیجه رسیدند مسائل مالی (تأسیسات و تسهیلات زیرساختی، سرمایه‌گذاری اندک، عنصر خطر)، مسائل بازار (رقابت، واسطه‌ها)، مسائل مدیریتی (کمبود دانش فناوری اطلاعات، تشریفات قانونی و کاغذبازی‌های گسترده، تهیه مواد خام، کاستی‌های دانش فنی) و مسائل منابع انسانی (کمبود کارکنان ماهر، نگرش منفی) از موانع عمده توسعه کارآفرینی هستند. ساکسنا^۵ (۲۰۱۲)، نقش کارآفرینی دیجیتال را در توسعه روستایی مورد بررسی قرار دادند. نتایج تحقیق آنها در بیش از ۱۰۰۰ کارآفرین خرد در روستاهای هند نشان داد که خانواده و جوامع کارآفرین تأثیر مثبت و قابل توجهی در کارآفرینی دارند که با استفاده از فناوری دیجیتال تقویت می‌شود.

۲- بیان نظریه‌ای

روستاهای بخش خورش رستم شهرستان خلخال دارای استعدادهای بالقوه و پتانسیل‌های طبیعی و انسانی باارزشی جهت کارآفرینی می‌باشد که از جمله آنها می‌توان به موقعیت خاص منطقه و وجود ۷۰ درصد جنگل‌های کل استان در این بخش؛ بهره‌مند شدن منطقه از گونه‌های نادر ارس (اردوج)؛ جاری بودن رودخانه قزل اوزن با حواشی زیبا و جذاب به طول ۹۲ کیلومتر؛ واقع شدن قله آق داغ به عنوان دومین قله مرتفع استان به ارتفاع ۳۳۰۳ متر؛ وجود چشمه‌های آبگرم معدنی؛ استقرار روستای کزج به عنوان دهمین بافت باارزش معماری ایران؛ تپه‌های باستانی و آثار به ثبت رسیده از جمله تپه باستانی دیزلین با قدمت ۴۰۰۰ سال قبل از میلاد مسیح، وجود معادن کائولن و منگنز؛ رونق صنایع دستی از جمله فرش، جاجیم و گلیم از امتیازات منحصر بفرد روستاهای بخش خورش رستم جهت کارآفرینی می‌باشد؛ با این وجود نابرابری توسعه در مناطق روستایی اردبیل جمله شهرستان خلخال و بخش خورش رستم در ابعاد نظام‌های محیط طبیعی، اجتماعی اقتصادی و کالبدی، این سکونتگاه‌ها را با چالش‌های فراوان مواجه ساخته است؛ به‌طوریکه موجب مشکلات و آسیب‌های اجتماعی و اقتصادی در شهرها و فرار سرمایه‌های مادی و انسانی از این مناطق روستایی را فراهم آورده است. خروج نیروهای فعال از روستا و راکد

1 - Lang & Fink

2 - Muruganantham

3 - Das

4 - patel

5 - Saxena

ماندن اقتصاد این مناطق، به هم‌ریختگی ساختار سنی و جنسی جمعیت کانون‌های روستایی پیرامونی در نتیجه مهاجرت‌های گسترده از مناطق روستایی به مناطق شهری، منجر به توسعه نامتعادل و نامتوازن در بخش خورش رستم شده است. وضعیت این منطقه نشان می‌دهد اگرچه دولت‌ها برنامه‌های حتی در برخی موارد گسترده و پرهزینه‌ای را برای بهبود وضعیت روستاهای کشور انجام داده‌اند، اما این امر خود به‌تنهایی نتوانسته است معضلات زندگی روستایی را حل کرده و آنان را از فقر نجات دهد و سیل مهاجرت از روستا به شهر را کاهش دهد. با توجه به مطالب مذکور و با توجه به جوان بودن جمعیت روستایی خورش رستم شهرستان خلخال و ضرورت ایجاد اشتغال برای این جمعیت جوان و تنوع‌بخشی به فعالیت‌های اقتصادی، ایجاد و ارتقای کارآفرینی روستایی در منطقه خورش رستم خلخال می‌تواند یکی از طرح‌های بسیار مهم در بهبود وضعیت روستاها باشد، اما برای جلوگیری از هدر رفت سرمایه‌گذاری‌های لازم در ارتقای کارآفرینی روستایی و کاهش احتمال شکست و منطبق‌سازی برنامه‌های توسعه کارآفرینی با شرایط خاص این منطقه، بررسی ظرفیت‌ها و قابلیت‌های این مناطق روستایی از نظر ظرفیت‌ها و قابلیت‌های اقتصادی، فردی، محیطی، اجتماعی - فرهنگی و نهادی، زیرساختی بسیار ضروری است. این شاخص‌ها نیز براساس پیشینه پژوهش و مطالعات نگارندگان بدست آمده است. همچنین وضعیت نابسامان روستاهای بخش خورش رستم، نشان می‌دهد شناسایی ظرفیت‌ها و قابلیت‌های توسعه کارآفرینی در این منطقه مغفول مانده و مشخص نیست که این منطقه دارای چه ظرفیت‌ها و قابلیت‌هایی در توسعه کارآفرینی روستایی است، بنابراین پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش‌های اساسی است که روستاییان ساکن در روستاهای منطقه مورد مطالعه تا چه میزان از ظرفیت‌های فردی، اقتصادی، اجتماعی و زیرساختی برای توسعه کارآفرینی برخوردار می‌باشند؟ فرضیه پژوهش نیز عبارت است از: به نظر می‌رسد روستاهای منطقه مورد مطالعه در ظرفیت اجتماعی بالاتر از حد میانگین (وضعیت مطلوب) و در ظرفیت‌های فردی، اقتصادی و زیرساختی پایینتر از حد میانگین (وضعیت نامطلوب) باشند.

۳- روش، تکنیک‌ها و قلمرو

پژوهش حاضر از لحاظ هدف کاربردی، از لحاظ ماهیت توصیفی - تحلیلی و به لحاظ نحوه جمع‌آوری اطلاعات پیمایشی می‌باشد. جامعه آماری این پژوهش کلیه سرپرستان خانوارهای (به تعداد ۱۶۷۰ نفر) ساکن در روستاهای (۴۰ روستا) بخش خورش رستم شهرستان خلخال است. از روش نمونه‌گیری احتمالی طبقه‌ای (چندمرحله‌ای) استفاده گردید. در این روش، معیار تعداد خانوار برای تعیین حجم نمونه روستاها مورد توجه قرار گرفته‌اند با توجه به این معیار انتخاب روستاها به هفت طبقه دسته‌بندی شدند. در ادامه جهت تعیین روستاهای منتخب از هر طبقه جمعیتی یک روستای پر جمعیت و یک روستای کم جمعیت انتخاب شد بر این اساس اسامی روستاهای نمونه انتخاب‌شده در جدول ۱ مشخص شده است. حجم نمونه در روستاهای منتخب با استفاده از فرمول کوکران ۳۱۳ سرپرست خانوار برآورد گردید (جدول ۱).

جدول ۱- جامعه آماری و حجم نمونه

ردیف	روستاها	جمعیت	خانوار	نمونه	ردیف	روستاها	جمعیت	خانوار	نمونه
۱	کمردرق	۱۴	۴	۱	۱۲	نوده	۱۱۷	۴۶	۱۰
۲	دوستلی	۱۶	۴	۱	۱۳	جعفرآباد	۱۱۹	۴۸	۱۰
۳	کرگزلو	۲۳	۷	۲	۱۴	مزرعه	۱۹۱	۵۷	۱۲
۴	خط پرست	۴۵	۱۲	۳	۱۵	طویستان	۲۰۸	۵۶	۱۲
۵	زاویه کیوی	۴۵	۱۷	۴	۱۶	کجل	۲۲۷	۹۹	۲۰
۶	پیشگمان	۴۸	۱۴	۳	۱۷	سجهرود	۲۵۶	۸۹	۲۰
۷	اهو	۵۶	۲۰	۵	۱۸	منامین	۲۸۰	۹۱	۲۰
۸	قوسجین	۶۰	۳۰	۷	۱۹	چنارلق	۳۰۱	۱۰۵	۲۲
۹	میره جین	۹۳	۳۱	۷	۲۰	کزج	۸۲۰	۲۸۶	۴۰
۱۰	کمر	۹۵	۲۸	۷	۲۱	برندق	۱۸۲۰	۵۸۰	۹۷
۱۱	شمس آباد	۱۰۸	۴۶	۱۰	جمع		۴۹۴۲	۱۶۷۰	۳۱۳

منبع: سرشماری ۱۳۹۵ و محاسبات نگارندگان

جهت جمع‌آوری اطلاعات از پرسش‌نامه محقق‌ساخته ظرفیت‌های کارآفرینی استفاده شده است که جهت گردآوری مؤلفه‌ها و شاخص‌های مورد بررسی، از مطالعات سایر پژوهشگران به صورت تلفیقی بهره‌گرفته شد (جدول ۳) و پرسشنامه بر اساس آن تنظیم گردید. برای بررسی اعتبار پرسشنامه از اعتبار صوری استفاده شد به این صورت که پرسشنامه مورد تأیید اساتید و تعدادی متخصصان قرار گرفت. برای اعتباریابی پرسشنامه مقدماتی، ۳۰ نسخه آن به صورت پیش‌آزمون در منطقه توزیع شده و پس از آن با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ ضریب پایایی ۰/۸۵ به دست آمد که بیانگر همسانی درونی و قوی بین سؤالات است. جهت تحلیل یافته‌های حاصل از پرسشنامه از نرم افزار SPSS 22 بهره‌گرفته شد و برای ترسیم نقشه‌ها نیز از نرم افزار Arc Gis 10.4 استفاده گردید.

جدول ۲- میانگین و انحراف معیار متغیرهای پژوهش

مؤلفه	فردی	اقتصادی	اجتماعی	زیرساختی
آلفای کرونباخ	۰/۸۷	۰/۸۴	۰/۸۳	۰/۸۶

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۳۹۹

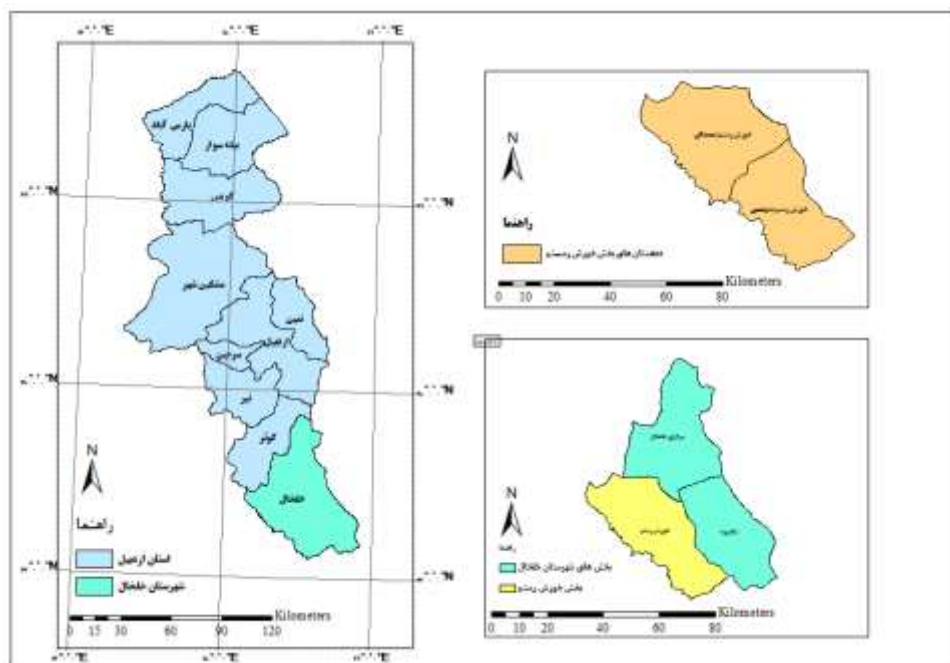
جدول ۳- فهرست و مؤلفه‌ها و شاخص‌های مورد مطالعه

مؤلفه	شاخص
فردی	موفقیت پذیری، نوآوری، بلندپروازی، اعتمادبه‌نفس و خودتکایی، انگیزه تغییر در کیفیت زندگی، توجه به آینده خانواده و فرزندان، تحصیلات حرفه‌ای، ریسک‌پذیری، مسئولیت‌پذیری
اقتصادی	استفاده از تسهیلات برای ایجاد کسب‌وکار جدید، امکان دریافت وام، وجود منابع مالی لازم برای انجام فعالیت‌های جدید، دسترسی به بازار مناسب برای عرضه تولیدات محلی، دسترسی به سرمایه‌های موجود، دسترسی به عوامل تولید، دسترسی به خدمات حمایتی، دسترسی به ماشین‌آلات و ابزارآلات مدرن، حمایت دولت از ایجاد توسعه سازمان‌های غیردولتی مرتبط با کارآفرینی، داشتن اطلاعات و آمارهای اقتصادی مناسب مانند قیمت‌گذاری مناسب، هزینه‌های تولید و سرمایه‌گذاری، آگاهی از نرخ محصولات در بازار، میزان توانمندی مالی و سرمایه در گردش، تنوع منابع درآمدی، میزان رضایت از درآمد
اجتماعی	میزان برگزاری رده‌های آموزشی و مشاوره‌ای در زمینه کسب‌وکار خانگی، میزان حضور مروجان جهت ترویج کسب‌وکارهای جدید، آشنایی با زمینه‌های کسب‌وکار جدید مانند سلیقه مصرف‌کننده و نوع محصول موردنیاز بازار، آگاهی نسبت به خریدوفروش محصولات مانند طریقه و زمان‌بندی عرضه محصولات و ارائه مقدار موردنیاز به هر فروشگاه، آگاهی از منافع حاصل از کارآفرینی، نگرش مثبت به سیاست‌های کارآفرینی، آگاهی درباره نیاز مصرف‌کنندگان با بازارهای جدید، وجود روحیه تعاون و همکاری اجتماعی، تعلق به محیط روستایی، پیوندهای اجتماعی در روستا، وجود نیروی انسانی ماهر و باسواد و باتجربه
زیرساختی	وجود زیرساخت‌های فیزیکی مناسب، ایجاد زیرساخت‌های عمومی مناسب روستا همچون آب و برق و گاز، امکان استفاده زیرساخت‌های مناسب ارتباطی مخابرات، پست‌بانک، توزیع بهینه خدمات دولتی در سطح روستاها، دسترسی به امکانات تکمیلی (انبار، سردخانه)، صنایع تبدیلی و تکمیلی مانند فرآوری و عمل‌آوری نباتی و حیوانی (زراعی، باغی، شیلاتی، دام و طیور، جنگل و مرتع)،

منبع: احمد و همکاران، ۱۳۹۸؛ امیدپور و همکاران، ۱۳۹۹؛ رضائی مقدم و معصومی، ۱۳۹۷؛ فراهانی و الوندی، ۱۳۹۹؛ حسینی نیا و فلاحی،

Muruganatham and Natarajan 2015؛ Lang and Fink. 2018؛ ۱۳۹۶

بخش خورش رستم یکی از سه بخش شهرستان خلخال با یک نقطه شهری و دو دهستان خورش رستم شمالی و جنوبی با ۵۲ پارچه آبادی می‌باشد. جمعیت این بخش طبق سرشماری سال ۱۳۹۵ با تعداد ۳۸۰۸ خانوار جمعیت ۱۲۷۸۱ نفر را شامل می‌شود. مساحت این بخش ۷۹۸/۲ کیلومترمربع که ۲۸ درصد مساحت کل شهرستان خلخال را تشکیل می‌دهد و در جنوبی‌ترین نقطه استان اردبیل قرار گرفته است و با استان‌های آذربایجان شرقی - زنجان همسایه می‌باشد. فاصله مرکز بخش خورش رستم از مرکز شهرستان ۴۸ کیلومتر می‌باشد. شکل ۱ منطقه مورد مطالعه را نشان می‌دهد.

شکل ۱- منطقه مورد مطالعه

۴_ یافته‌ها و تحلیل داده

نتایج حاصل از یافته‌های توصیفی پژوهش از ۳۱۳ پرسشنامه توزیع شده در بین سرپرستان خانوار، نشان می‌دهد که بیشترین پاسخ‌دهندگان را مردان شامل می‌شدند به گونه‌ای که ۲۶۳ نفر (۸۴ درصد) مرد و ۵۰ نفر (۱۶ درصد) زن بودند. از آن بین چهار گروه سنی در نظر گرفته شده بیشترین فراوانی مربوط به رده‌ی سنی ۳۰ تا ۴۵ سال با ۱۴۶ نفر (۴۶/۷ درصد) و کمترین فراوانی مربوط به رده‌ی سنی بالاتر از ۶۰ سال با ۱۷ نفر (۵/۴ درصد) بود. وضعیت شغلی افراد مورد مطالعه نشان می‌دهد که از ۳۱۳ نفر، بیشترین فراوانی مربوط به شغل کشاورزی با ۲۱۳ نفر (۶۸ درصد) و کمترین فراوانی مربوط به مشاغل صنعتی با ۱۴ نفر (۴/۵ درصد) بود.

یافته‌های توصیفی متغیرهای تحقیق پس از انجام محاسبات و بدست آوردن میانگین شاخص‌های هر متغیر نشان می‌دهد که شاخص فردی با میانگین ۳/۱۴ دارای بیشتر میزان میانگین برآورد گردید و انحراف معیار آن نیز ۰/۹۲ بدست آمد. همانگونه که جدول ۳ نشان می‌دهد متغیر اقتصادی با ۲/۴۱ دارای کمترین میانگین از بین متغیرهای مورد بررسی کارآفرینی روستایی بوده است که نشان می‌دهد این متغیر در روستاهای مورد مطالعه از وضعیت مناسبی برخوردار نیست. در میان شاخصه‌ای این متغیر، وجود منابع مالی لازم برای انجام فعالیت‌های جدید و استفاده از تسهیلات برای ایجاد کسب‌وکار جدید کمترین میانگین را به خود اختصاص دادند.

جدول ۴- میانگین و انحراف معیار متغیرهای پژوهش

متغیر	فردی	اقتصادی	اجتماعی	زیرساختی
میانگین	۳/۱۴	۲/۴۱	۲/۸۱	۳/۱۱
انحراف معیار	۰/۹۲	۱/۱۶	۱/۰۸	۰/۹۱

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۳۹۹

برای استفاده از آزمون تی و پیرسون باید داده های جمع آوری شده دارای توزیع نرمال باشند در این تحقیق از پیش آزمون کولموگروف- اسمیرنوف جهت نرمال بودن داده ها به شرح جدول زیر استفاده گردید.

جدول ۵- نتایج آزمون کولموگروف / اسمیرنوف برای اطلاع از نرمال بودن داده‌ها

متغیر/ مؤلفه	معنی داری	مقدار Z
مؤلفه فردی	۱/۰۰۱	۵/۹۲
مؤلفه اقتصادی	۲/۰۲۲	۲/۱۳
مؤلفه توانمندی اجتماعی	۱/۰۰۰	۸/۲۲
مؤلفه توانمندی زیرساختی	۲/۲۳	۱۳/۰۶

با توجه به اینکه مقدار معنی داری آزمون کولموگروف اسمیرنوف برای متغیر توسعه کارآفرینی و مؤلفه‌های آن بیشتر از ۰/۰۵ است، بنابراین این آزمون معنی دار نبوده و می‌توان نتیجه گرفت که داده‌های پژوهش نرمال هستند. در پژوهش حاضر جهت بررسی‌های استنباطی از آزمون t تک نمونه‌ای بهره گرفته شد. نتایج این آزمون در متغیر ابعاد ظرفیتی کارآفرینی نشان می‌دهد که از چهار معرف کارآفرینی مورد بررسی در روستاهای بخش خورش رستم شهرستان خلخال، مؤلفه‌های فردی و زیرساختی در سطح مطلوب قرار دارند و دارای میانگینی بالاتر از حد متوسط هستند، به گونه‌ای که میانگین این معرف‌ها بیشتر از عدد ۳ حد مطلوب (عدد ۳ معادل ۶ درصد پاسخگویان) بدست آمده است. این دو معرف دارای سطح معنی داری ۰/۰۰۰ بودند. از سوی دیگر دو مؤلفه اقتصادی با میانگین ۱/۴۱ و اجتماعی با میانگین ۲/۸ دارای میانگینی پایین‌تر از حد متوسط بودند. این یافته‌ها نشان می‌دهد پاسخگویان از بعد اقتصادی و اجتماعی ظرفیت کارآفرینی رضایت مطلوبی ندارند و جهت ارتقای ظرفیت‌های کارآفرینی، باید این ابعاد از طریق دسترسی به منابع مالی، استفاده از تسهیلات، دسترسی به خدمات حمایتی، افزایش حضور مروجان در روستاها، افزایش آگاهی و برگزاری دوره‌های آموزشی بهبود یابد (جدول 6).

جدول ۶- نتایج آزمون t تک نمونه‌ای

متغیر	میانگین	انحراف معیار	آماره T	معنی داری
مؤلفه فردی	۳/۱۴	۰/۹۲	۱/۹۹	۰/۰۰
مؤلفه اقتصادی	۲/۴۱	۱/۱۳	۳/۴۹	۰/۰۰۴
مؤلفه اجتماعی	۲/۸	۱/۲۲	۶/۷۳	۰/۰۴۴
مؤلفه زیرساختی	۳/۱۱	۱/۰۶	۲/۰۴	۰/۰۰

ویژگی‌های فردی مانند سن، سطح تحصیلات، میزان درآمد و ریسک‌پذیری در توسعه کارآفرینی فرد تأثیرگذار هستند. در ادامه بررسی‌های صورت گرفته به بررسی همبستگی بین این متغیرها توجه شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد ویژگی‌های فردی مورد بررسی با ابعاد متغیر ظرفیت‌های کارآفرینی رابطه مثبت و معنی‌دار، دارند. همانگونه که جدول ۵ نشان می‌دهد در بعد ظرفیتی فردی با میزان درآمد با ضریب $0/856$ دارای بیشترین میزان همبستگی است و با شرایط سنی کمترین میزان همبستگی را دارد. در بعد اقتصادی، بیشترین میزان همبستگی آن با ضریب $0/792$ با ویژگی میزان درآمد بوده است. بعد اجتماعی کارفرینی نیز بیشترین میزان همبستگی آن با ویژگی سطح تحصیلات بوده است به گونه‌ای که ضریب همبستگی بدست آمده $0/687$ برآورد گردید. در بعد زیرساختی کمترین میزان همبستگی با ویژگی فردی شرایط سنی بود.

جدول ۷- نتایج ضریب همبستگی پیرسون در رابطه با ویژگی‌های فردی و ابعاد ظرفیتی کارآفرینی

میزان درآمد	ریسک‌پذیری	سطح تحصیلات	سن	ویژگی‌های فردی	ابعاد ظرفیتی کارآفرینی
$0/856$	$0/589$	$0/825$	$-0/324$	پیرسون	فردی
$0/000$	$0/000$	$0/000$	$0/000$	سطح معنی‌داری	
$0/792$	$0/562$	$0/752$	$0/340$	پیرسون	اقتصادی
$0/000$	$0/000$	$0/000$	$0/000$	سطح معنی‌داری	
$0/658$	$0/495$	$0/687$	$0/256$	پیرسون	اجتماعی
$0/000$	$0/000$	$0/000$	$0/000$	سطح معنی‌داری	
$0/592$	$0/538$	$0/642$	$-0/245$	پیرسون	زیرساختی
$0/000$	$0/000$	$0/000$	$0/000$	سطح معنی‌داری	
$0/724$	$0/546$	$0/726$	$0/006$	پیرسون	کل
$0/000$	$0/000$	$0/000$	$0/000$	سطح معنی‌داری	

۵- بحث و فرجام

کارآفرینی روستایی راهکاری جدید در نظریه‌های توسعه برای توانمندسازی و ظرفیت‌سازی در مناطق روستایی در راستای دستیابی به توسعه پایدار است و به‌عنوان یک راهبرد نو در توسعه مناطق روستایی به علت ماهیت اشتغال‌زایی بالا می‌تواند برای روستائیان اشتغال مولد و دائم و برای بیکاران فصلی اشتغال موقت ایجاد کند. با توجه به اهمیت موضوع پژوهش حاضر با هدف ارزیابی قابلیت‌ها و ظرفیت‌های توسعه کارآفرینی در نواحی روستایی بخش خورش رستم شهرستان خلخال انجام شده است. بنابراین چهار بعد فردی، اقتصادی، اجتماعی و زیرساختی جهت بررسی ظرفیت کارآفرینی مورد بررسی قرار گرفت.

نتایج یافته‌های آزمون همبستگی پیرسون نشان می‌دهد، بین ویژگی‌های فردی و ظرفیت‌های کارآفرینی روستایی رابطه مثبت و معنی‌دار وجود دارد و بیشترین میزان همبستگی در مرتبه اول بین ظرفیت‌های کارآفرینی و میزان تحصیلات و

پس از آن با میزان درآمد بود. لذا می‌توان بیان نمود زمانی که افراد تحصیلات بیشتری داشته باشند، میزان آگاهی آنها نیز افزایش یافته و با استفاده از فناوری‌های نوین می‌توانند مهارت‌های کارآفرینی خود را شکوفا سازند. از سوی دیگر میزان درآمد بهتر و بیشتر افراد، اعتماد به نفس آنها را ارتقا داده و زمینه ریسک‌پذیری را در آنها افزایش می‌دهد. بنابراین برای اینکه زمینه توسعه کارآفرینی در روستاها ارتقا یابد، باید نسبت به بهبود ظرفیت‌ها اقدام نمود، زیرا توسعه کارآفرینی در نواحی روستایی مبتنی بر منابع محلی است و ایجاد محیطی که کارآفرینی را تشویق کند، نتیجه‌ای از ویژگی‌های فردی و بهبود آن، نواحی و روابط بین آنها است که نیازمند ساختار ویژه است. وجود این عوامل و فراهم‌سازی زیرساخت‌های ویژه زمینه‌ساز رشد، شکوفایی و توسعه نواحی روستایی است. به گونه‌ای که کارآفرینی با ایجاد درآمد بیشتر، فراهم‌سازی اشتغال زمینه‌ساز پایداری جمعیت در روستاها را فراهم می‌سازد و جذب سرمایه و نیروی انسانی به روستاها را به دنبال دارد. افزایش ظرفیت‌های کارآفرینی با ویژگی سن دارای پایین‌ترین میزان همبستگی بود. این امر بیانگر این موضوع است که با افزایش سن در بین سرپرستان خانوار، زمینه افزایش کارآفرینی و خلاقیت کاهش می‌یابد. بنابراین می‌توان دریافت در بیشتر مواقع توسعه کارآفرینی نیازمند نیروی جوان و دارای تحصیلات است که این موضوع در صورتی که با تشویق و ارتقای مهارت‌های جوانان روستایی همراه باشد، نتایج مطلوبی به دنبال خواهد داشت.

نتایج پژوهش بر اساس یافته‌های آزمون t نمونه‌ای نشان می‌دهد هر چند در دو بعد فردی و زیرساختی میانگینی بالاتر از حد متوسط بدست آمد ولی در حالت کلی این ابعاد در وضعیت مطلوبی قرار ندارد و نیازمند توجه و رسیدگی است. زیرا در بعد فردی نوآوری و عدم ریسک‌پذیری، یک مانع برای تحقق کارآفرینی و افزایش درآمد محسوب می‌گردد و مواجه با چالش‌ها و سختی‌ها را کاهش می‌دهد و انگیزه تغییر در کیفیت زندگی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. در بعد اقتصادی که میانگین پایین‌تر از حد مطلوب داشت، دسترسی نامناسب به عوامل تولید، خدمات حمایتی و ناکافی بودن سرمایه در روستاها مورد توجه است. از سوی دیگر هزینه‌های تولید و سرمایه‌گذاری‌های نامناسب، میزان رضایت از پس‌انداز و درآمد را در بین روستائیان کاهش داده است. لذا ایجاد صنایع تبدیلی و تکمیلی وابسته به کشاورزی می‌تواند زمینه افزایش درآمد بیشتر و بهبود وضع اقتصادی روستائیان را فراهم آورد. نتایج نشان می‌دهد وضعیت مؤلفه اجتماعی از دیدگاه سرپرستان خانوار در وضع مطلوبی قرار ندارد. برای تغییر این وضعیت و بهبود آن، برگزاری دوره‌های آموزشی و مشاوره‌ای در زمینه کسب و کارهای خانگی، زمینه‌آشنایی روستائیان با کسب و کارها را فراهم می‌نماید و زمینه آگاهی آنها درباره نیاز مصرف‌کنندگان بازارهای جدید را افزایش می‌دهد. برای دستیابی به وضع مطلوب و افزایش ظرفیت‌های کارآفرینی وجود زیرساخت‌های مناسب یکی از ضروریات است، وجود زیرساخت‌های عمومی و ارتباطی در روستاها امتیاز مثبتی جهت بهبود این وضعیت است که دسترسی به امکانات تکمیلی و خدمات دولتی را بهبود خواهد بخشید. در ایجاد و توسعه کارآفرینی موفق، کارآفرینی باید به محدودیت‌ها توجه نماید، زیرا در روستاها به دلایلی مانند، فقر، محدودیت‌های زیرساختی، عدم آشنایی روستائیان با روش‌های بازاریابی، عدم دسترسی به امکانات، محدودیت‌های عرضه و تقاضا و بسیاری از عوامل دیگر قابلیت‌ها و ظرفیت‌های توسعه کارآفرینی متفاوتی با مناطق شهری و حتی با سایر مناطق روستایی دارند. فرضیه تحقیق در بعد فردی بالاتر از حد میانگین (مطلوب)، در بعد اجتماعی

پایین تر از حد میانگین (نامطلوب) و در بعد زیرساختی بالاتر از حد میانگین (مطلوب) ارزیابی شد که رد گردید، اما در بعد اقتصادی که پایین تر از حد میانگین (نامطلوب) قرار گرفت مورد تایید قرار گرفت.

برای دستیابی به وضعیت مطلوب ظرفیت‌های کارآفرینی روستایی در منطقه مورد مطالعه ذکر راهکارهای زیر ضروری

به نظر می‌رسد:

- با توجه به شاخص‌های مربوط به مولفه وضعیت فردی که عموماً در سطح پایینتر از میانگین قرار دارند با تدابیری مانند برگزاری دوره‌های انگیزشی و معرفی نمونه‌های موفق توسعه‌ی کارآفرینی روستایی در سطح کشور، روحیه بلندپروازی روستاییان را ارتقا داد.
- عدم وجود نوآوری در منطقه مورد مطالعه اتخاذ تدابیر لازم برای در جهت معرفی روش‌های نوین در فعالیت‌های اقتصادی مانند روش‌های نوین کشاورزی، کشاورزان را به استفاده از این روش‌ها ترغیب کرد.
- تصویب تسهیلات بانکی مناسب برای ایجاد کسب‌وکار جدید و ارائه به روستاییان جهت تغییر و گسترش فعالیت‌های شغلی در روستا.
- تلاش در جهت کاهش هزینه‌های تولید در روستاهای با در اختیار قرار دادن دستگاه‌ها و مواد اولیه به نرخ‌های دولتی و حمایتی.
- کمک به روستاییان تولیدکننده در دسترسی به بازار مناسب برای عرضه تولیدات محلی، مانند معرفی بازارهای مناسب در سطح کشور جهت رونق کسب‌وکار آنان.
- ارائه آموزش‌های لازم به روستاییان در زمینه انجام تبلیغات و بازاریابی محصولات تولیدی خود در سطح منطقه و کشور
- تدوین سیاست‌های حمایتی مناسب توسط دولت در جهت ایجاد و توسعه سازمان‌های غیردولتی مرتبط با کارآفرینی در روستاها
- برگزاری دوره‌های آموزشی و مشاوره‌ای در زمینه کسب‌وکار خانگی در روستاها به صورت دوره‌ای فصلی با استفاده از اساتید مجرب.
- آموزش‌های حضوری با برگزاری دوره‌های و یا تولید و توزیع محتوای دیجیتالی مانند لوح‌های فشرده و یا آنلاین توسط شبکه‌های اجتماعی جهت دادن آگاهی نسبت به خرید و فروش محصولات مانند طریقه و زمان‌بندی عرضه محصولات، دادن آگاهی درباره نیاز مصرف‌کنندگان به نوع محصولات و...
- تربیت وجود نیروی انسانی ماهر و باسواد و باتجربه جهت انتقال دانش به سایر روستاییان

۶- منابع

- احمدی، سنور؛ کوهستانی، حسین؛ یادآور، حسین؛ شعبانعلی فمی، حسین (۱۳۹۸). طراحی مدل توسعه کارآفرینی کشاورزی پایدار در بین زنان روستایی (مطالعه موردی استان کردستان). مجله دانش کشاورزی و تولید پایدار، دوره ۲۹، شماره ۳، ص ۲۵۱-۲۳۷.

- امیدپور، فردوس؛ رحمانی فضلی، عبدالرضا؛ عزیزپور، فرهاد (۱۳۹۹). تحلیل عوامل ساختاری مؤثر بر توسعه کارآفرینی مناطق روستایی شهرستان دلفان، فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، دوره ۹، شماره ۱، ص ۴۰-۲۱.
- ایزدی، علی؛ قنبری، سیروس (۱۴۰۰). کارآفرینی کشاورزی و توسعه مناطق روستایی، (مورد مطالعه: دهستان رشتخوار). فصلنامه روستا و توسعه پایدار فضا، دوره ۲، شماره ۵، ص ۳۴.
- جماعتی گشتی، مهیار؛ دلاور، امین؛ حسنی مقدم، مجید (۱۴۰۰). ارزش حفاظتی دژ تاریخی قلعه رودخان در رونق کارآفرینی و توسعه روستایی. فصلنامه راهبردهای کارآفرینی در کشاورزی، دوره ۸، شماره ۱۵، صص ۳۴-۴۵.
- حسینی نیا، غلام حسین؛ فلاحی، هادی (۱۳۹۶). عوامل مؤثر بر توسعه کارآفرینی روستایی (نمونه مطالعه: مناطق روستایی شهرستان منوجان). فصلنامه پژوهش‌های روستایی، دوره ۸، شماره ۱، ص ۳۷-۲۲.
- خاکزادیان، سید مهدی؛ رضائی، حمید (۱۴۰۰). شناسایی و تحلیل عوامل مؤثر بر بازاریابی کارآفرینان در تعاونی‌های کشاورزی استان مازندران. فصلنامه راهبردهای کارآفرینی در کشاورزی، دوره ۸، شماره ۱۵، ص ۵۴-۴۶.
- دری سده، سولماز؛ توکلی، مرتضی؛ (۱۴۰۰). بررسی و ارزیابی سواد مالی کارآفرینان روستایی شهرستان سمیرم استان اصفهان فصلنامه روستا و توسعه پایدار فضا، دوره ۲، شماره ۵، ص ۱۰۸.
- رحمانی فضلی، عبدالرضا؛ عزیزپور، فرهاد؛ شامانیان، مریم (۱۳۹۸). تحلیل ظرفیت‌های توسعه کارآفرینی در ناحیه روستایی دامغان. فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، دوره ۸، شماره ۲۸، ص ۱۵۶-۱۳۳.
- رضائی مقدم، کورش و معصومی، احسان (۱۳۹۷). کارآفرینی روستایی پایدار: پاسخی به پیامدهای توسعه بی‌حد و مرز کارآفرینی در نواحی روستایی. نشریه مطالعات کارآفرینی و توسعه پایدار کشاورزی، دوره ۵، شماره ۲، ص ۱۰۴-۸۳.
- رضائی، بیژن؛ نادری، نادر؛ سلیمانی، معین (۱۳۹۹). راهبردهای توسعه اکوسیستم کارآفرینی در نواحی روستایی شهرستان کرمانشاه. فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، دوره ۹، شماره ۳۱، ص ۹۴-۶۷.
- ریاحی، وحید و روشنعلی، محمد (۱۳۹۸). ارزیابی اثرات گردشگری در توسعه ی کارآفرینی مناطق روستایی (مطالعه موردی: روستای غریب محله). فصلنامه جغرافیایی فضای گردشگری، دوره ۸، شماره ۳۰، ص ۹۸-۸۳.
- صادق‌قلو، طاهره؛ حیدری ساریان، وکیل؛ قلی زاده، سلیمه (۱۳۹۶). ارزیابی ظرفیت‌های توسعه کارآفرینی در نواحی روستایی منطقه مورد مطالعه: روستاهای دهستان بیزکی، فصلنامه جغرافیا و توسعه، دوره ۱۵، شماره ۴۹، ص ۵۸-۳۷.
- عزیزیان، محمدصادق؛ سالم، محمددانا؛ ابراهیمی، سید علیرضا (۱۳۹۱)، کارآفرینی راهکاری جهت توسعه اشتغالزایی روستایی کشور، همایش ملی توسعه روستایی، دفتر امور روستایی و شوراهای استانداری گیلان، جهاد دانشگاهی واحد استان گیلان.
- فراهانی، حسین و الوندی، مینا (۱۳۹۹). تبیین چالش‌های کارآفرینی کسب و کارهای کوچک روستایی مطالعه موردی روستاهای شهرستان بیجار. نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، دوره ۲۰، شماره ۵۸، ص ۱۱۹-۱۰۵.
- کشاورز، مرضیه (۱۳۹۷). واکوی تعیین‌کننده‌ها و پیشران‌های توسعه کارآفرینی روستایی در ایران با رویکرد فراتحلیل، مجله تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران، دوره ۴۹، شماره ۴، ص ۷۷۸-۷۶۵.
- محمدی تمری، زکریا؛ رستگاری، حمید؛ شریف زاده، مریم (۱۳۹۸). غربالگری فازی و ارزیابی موانع و مشکلات کارآفرینی روستایی ایران. فصلنامه پژوهش‌های ترویج و آموزش کشاورزی، دوره ۱۲، شماره ۱، ص ۱۴-۱.
- وطنخواه کلورزی، ژیلا؛ رضوانی، محمد رضا؛ دربان آستانه، علیرضا (۱۴۰۰). شناسایی عوامل مؤثر بر توسعه کارآفرینی با بازیافت پسماندهای محصول برنج (مورد مطالعه: استان گیلان). فصلنامه روستا و توسعه پایدار فضا، دوره ۲، شماره ۶، ص ۲۷.
- یاسوری، مجید و نوروزی نژاد، معصومه (۱۴۰۰). فراتحلیل کیفی ابعاد توسعه کارآفرینی زنان روستایی. فصلنامه زن در توسعه و سیاست، دوره ۱۹، شماره ۱، ص ۴۱-۲۱.
- Ahmad, A.R., W.F.W. Yusoff., H.M Noor. and A.K. Ramin. 2012. Preliminary study of rural entrepreneurship development program in Malaysia. Journal of Global Entrepreneurship, 2(1): 1-8.
- Das, D. C. 2014. Prospects and challenges of rural entrepreneurship development in NER-A study. International Journal Of Humanities & Social Science Studies, 1(3): 178-182.
- Dc, N. 2008. Re-discovering Rural Development: A Reflection on Potential and Prospects. Sarup & Sons.

- Ellis, F. 2003. Livelihoods and rural poverty reduction in Kenya. *Development Policy Review*, (13): 566-571.
- Lang, R. and M. Fink. 2018. Rural social entrepreneurship: The role of social capital within and across institutional levels. *Journal of Rural Studies*.
- Lopez, M., A. Cazorla. and M. D. P. Panta. 2019. Rural Entrepreneurship Strategies: Empirical Experience in the Northern Sub-Plateau of Spain. *Sustainability*, (1)5, 1243.
- Mayer, H. and R. Meili. 2016. New Highlander Entrepreneurs in the Swiss Alps. *Mountain Research and Development*, 36(3): 267-275.
- Muruganantham, N. and G. Natarajan 2015. Barriers of Entrepreneur in Rural Area. *International Journal of Applied Research*, 1(7): 621-624.
- Nwankwo, F. O. and S. O Chinwe. 2017. Rural entrepreneurship and rural development in Nigeria, Africa's Public Service Delivery and Performance Review ISSN: (Online) 2310-2152, (Print) 2310-2195.
- Patel, B. and K. Chavda. 2013. Rural entrepreneurship in India: Challenge and problems. *International Journal of Advance Research in Computer Science and Management Studies*, 1(2): 28-37.
- Saxena, S. 2012. Problems faced by rural entrepreneurs and remedies to solve it. *IOSR Journal of Business and Management*, 3(1): 23-9.
- Wiggins, S. 2019. Agricultural and rural development reconsidered. A guide to issues and debates. IFAD Research Series 1. IFAD, Rome.

